

Is bidden menselijk? De antropologische ondergrond van het gebed

Paus Franciscus heeft een speciaal jaar van gebed uitgeroepen. Daarom zal Vader Abt spreken vanuit de vraag of bidden monnikenwerk is. Mij is gevraagd om meer fundamenteeler en algemener over het gebed te spreken: is bidden wel mensenwerk? Voor bepaalde mensen is bidden immers iets minderwaardigst. Bidden heeft met bede te maken en dit betekent dat men toegeeft het zelf niet alleen af te kunnen. En vragen om hulp maakt afhankelijk en ondergeschikt. De moderne mens moet echter zelfredzaam zijn, niemand nodig hebben om te leven. Is het daarom wel menselijk om te bidden of gaat het tegen de menselijke waardigheid in? Om die vraag te kunnen beantwoorden moeten we ons eerst afvragen hoe het mogelijk is dat de mens kan bidden en vervolgens waarom hij dit in feite altijd gedaan heeft.

1. WAAROM KUNNEN MENSEN BIDDEN EN DIEREN NIET?

We beginnen met de constatering dat dieren niet kunnen bidden. Er zijn vele verschillen tussen mensen en dieren, maar enkele hiervan springen er uit in verband met het bidden. We zullen er drie noemen.

De kerkvaders wijzen ons erop dat de dieren geschapen zijn met de blik omlaag. Ze kunnen nauwelijks omhoog kijken, terwijl de mens rechtop loopt en de mogelijkheid heeft zijn ogen omhoog te richten naar wat boven hem uitgaat. Dit is op zich een fysiek gegeven, maar het heeft geestelijke gevolgen.

De mens is ook fundamenteel hulpbehoevend. Hij heeft zoveel hulpmiddelen nodig om te overleven: kleding, schoeisel, beschutting tegen kou en warmte, vuur om zijn eten klaar te maken, enz. Hij is als het ware noodlijdend geschapen en daarom afhankelijk van hulp uit zijn omgeving.

De mensen hebben de beschikking over spraak en taal. Dieren kunnen niet spreken. Taal is een instrument tot communicatie. Het bestaat volgens van Dale uit *spraakklanken waarmee je je gedachten en gevoelens aan anderen kenbaar maakt*. Om een persoonlijk relatie te kunnen opbouwen heeft de mens een taal nodig. Volgens wetenschappers is het ongeveer vijftigduizend jaar geleden dat wij voor het eerst van een taal kunnen spreken. Daarvoor waren er ook reeds allerlei communicatiemiddelen, zoals gebaren of kreten. Zelfs de dieren geven elkaar signalen als er gevaar dreigt. Maar om te kunnen spreken is een ontwikkeld spraakorgaan nodig dat duidelijk kan articuleren om de verschillende klanken voort te brengen. En taal maakt het mogelijk zijn behoefte kenbaar te maken: taal en hulpvaardigheid gaan hand in hand.

In zekere zin kunnen we zeggen dat de mens zich op drievoudig wijze bewust is van mogelijkheden die dieren ontberen. De mens kan omhoog kijken en beseffen dat er iets groter is dan hijzelf. De mens heeft hulpmiddelen nodig en kan in noodsituaties beseffen dat hij hulp nodig heeft. En de mens kan in de spraak zijn gevoelens en gedachten uiten om zijn nood kenbaar te maken en tot een persoonlijk contact komen. Die voorwaarden zijn onmisbaar om te kunnen bidden. De mens

verschilt van de dieren en daardoor is hij in staat is bidden. Maar is bidden geen voorbijgaande fase in de ontwikkeling van het menselijk geslacht, die achter ons ligt en in onze tijd achterhaald en overbodig is? De mens kan bidden. Maar is dit ook wenselijk?

2. DE 'VERLICHTE MENS' EN ZIJN HOUDING TEGENOVER RELIGIE

In de 18^e eeuw, de eeuw van de rede en de Verlichting, kwam de theorie op dat de primitieve mens begonnen is met zich te beschermen door gebruik te maken van magische handelingen. Vervolgens is de mens "religieus" geworden en ging zich in geloof richten tot hogere krachten om daar de nodige bescherming te vinden. Dat zijn voorbijgestreefde fasen omdat men nu, in de verlichte achttiende eeuw, de hulp vindt in de ratio en het verstand. Zo zouden er drie opeenvolgende fasen in de ontwikkeling van het menselijk geslacht te onderscheiden zijn: een magische, een religieuze en een verstandelijke. Laten we ze wat nauwkeuriger bezien.

In de eerste fase zou de mens zich door magische rituelen beschermen tegen allerlei noodsituaties van de omgeving. In de magie is de mens ervan overtuigd dat hij door allerlei rituelen te verrichten de omgeving naar zijn hand kan zetten. Kenmerkend is het besef van eigenmachtigheid en vertrouwen op eigen kracht, twee eigenschappen die de eerste mensen leken te ontberen. Zij waren zich waarschijnlijk vooral bewust van hun onmacht.

Vele tienduizenden jaren geleden zijn de zogenaamde grotschilderingen ontstaan. Er zijn verschillende theorieën over de betekenis van dergelijke schilderijen en wij begrijpen de motivatie van de oorspronkelijke makers niet. We weten niet wat er zich in de hoofden van de holbewoners heeft afgespeeld. Sommigen veronderstellen dat de reden tot het afbeelden van de dieren angst voor deze dieren was. Om deze angst te bezweren vroeg men aan de beste tekenaar van de stam het dier op een rots te tekenen met houtskool dan wel kleurstoffen. Kortom het zou het bezweren betreffen van het angstaanjagende om hen heen. Anderen hebben gesteld dat het afbeelden van prooidieren deel uitmaakte van magische jachtrituelen. Hoe dan ook, het lag niet voor de hand om af te dalen in een donkere onbekende ruimte, want de mens was en is nog steeds bang in het donker. Afdalen in een donkere grot met een paar walmende fakkels om zich creatief te gaan uitleven, lijkt minder waarschijnlijk. De afbeeldingen ontstonden waarschijnlijk naar aanleiding van riten in verband met belangrijke gebeurtenissen zoals dood, jacht, vruchtbaarheid en het afweren van het boze. Misschien was het een ritueel om zijn eigen angst te overwinnen.

Hoe dan ook, we kunnen slechts vermoeden dat de primitieve mens zich probeerde te beschermen met bepaalde al dan niet magische rituelen. Om dat te kunnen doen, moet men allereerst geloven in de werkzaamheid van de rite en dit besef komt zeer dicht bij de religie. De eventuele eerste en tweede fase lijken moeilijk te onderscheiden.

3. DE HOMO RELIGIOSUS VAN MIRCEA ELIADE

In een tweede fase van de mensheid zou men zich zijn gaan richten tot hogere machten. In de vorige eeuw is de vergelijkende godsdienst wetenschap, die we beter religie-wetenschap kunnen noemen omdat er religies zijn zonder godsbegrip, tot grote bloei gekomen. Zo heeft men de verschijningsvormen van het menselijk gedrag in de loop der tijden onderzocht en aangetoond dat

de mens van nature gericht staat op het religieuze, het hogere dat boven hem uitstijgt. Deze inherente religiositeit betreft geen persoonlijk geloof maar verwijst naar een existentiële drijfveer naar transcendentie, vrijheid en zingeving, onafhankelijk van de al dan niet religieuze achtergrond of overtuiging.

In onze tijd komen we dit natuurlijk religieus sentiment opvallend vaak tegen, want de rationaliteit van de wetenschap bevredigt vooral jongeren niet. De mens is op zoek naar zingeving voor zijn leven en staat zo open voor transcendentie en zingeving. We kunnen denken aan het zogenaamde “ietssisme”, mensen geloven in ‘iets’ zonder dat dit verder geduid wordt.

Er leeft in elke mens een soort natuurlijke religiositeit, wat nog niet het zelfde is als persoonlijk geloof. Dit laatste zou ik een eventuele vierde fase kunnen noemen: na een magische, algemeen religieuze en rationele fase kan uiteindelijk een geloof ontspringen dat gebaseerd is op een persoonlijke relatie met het transcendente, met het Hogere, met God. Die God die alles overheerst wordt dan concreet mijn God.

Voorals de onderzoeker Mircea Eliade (1907-1986) heeft hierover geschreven. Hij spreekt over de mens als een homo religiosus en hij is de bekendste vertegenwoordiger van deze theorie uit de culturele antropologie. Maar reeds Cicero noemt religiositeit en ritualisme als karakteristiek voor het gedrag van de mens. Hoewel de menselijke religieuze ervaring totaal verschillend kan zijn, afhankelijk van de cultuur en de omgeving, ontdekte hij overal ter wereld en in alle tijden dat er bepaalde plaatsen en tijden afgezonderd werden, die als sacraal worden ervaren. Volgens Eliade ervaart de mens de heilige plaatsen en tijden als meer werkelijk dan de andere tijden en plaatsen.

Elke religie identificeert een plaats of plaatsen waar de transcendentie in de wereld doorbreekt. En in bijna alle religies speelt ook de tijd van doorbraak een rol als de oorsprong van de schepping van de werkelijkheid. Mythen en rituelen spelen de rol van herbeleving en re-actualisatie van de oorspronkelijke doorbraak.

Meer dan vier millennia lang, zo ontdekte Eliade, zochten de mensen in bijna elke cultuur over de hele wereld het heilige of sacrale. Gemeenschappelijk hadden al deze mensen:

1. Het geloof in het sacrale waarin absolute waarheid en goedheid te vinden is.
2. Het sacrale verlangt ernaar met de mensen in contact te komen en zo in de profane wereld op bepaalde plaatsen binnen te komen.
3. Als het sacrale doorbreekt, heiligt het de plaats en tijd van binnentreden.
4. De viering van rituelen en het verhalen van mythen ondersteunt niet alleen de deelnemers maar bevat ook lessen over het doel van het leven, het goede dat nagestreefd moet worden, de deugden en wetten die helpen het goede te bereiken en de ondeugden dat dit zal ondermijnen.

Hoe kunnen we dit verschijnsel verklaren? Geen enkele combinatie van natuurlijke fenomenen kan komen tot een transnatuurlijke of bovennatuurlijke verschijningsvorm. De wetenschappelijke houding tegenover de homo religiosus is nogal verschillend. Er worden allerlei binnenwereldse verklaringen gezocht. Eliade is over deze verklaringen zeer duidelijk: *Elke poging om het wezenlijke van zulk een fenomeen te begrijpen vanuit de fysiologie, psychologie, sociologie, economie, linguïstiek, kunst of elk andere studie is verkeerd: het slaat de plank mis wat betreft het ene unieke en onherleidbare element in dit alles: het element van het sacrale.*

Religie is niet alleen de sleutel om met de transcendente werkelijkheid in contact te komen maar ook met de betekenis van het leven. Eliade geloofde dat een mens van voor de 18^e eeuw die niet zou geloven, zijn leven als doelloosheid, richtingloosheid en ondeugdelijkheid zou ervaren.

Eliade schrijft over de homo religiosus: *Ongeacht de historische context waarin hij zich bevindt, gelooft homo religiosus altijd dat er een absolute realiteit is, het heilige, dat deze wereld overstijgt maar zich in deze wereld manifesteert, waardoor het wordt geheiligt en werkelijk wordt. Hij gelooft verder dat het leven een heilige oorsprong heeft en dat het menselijk bestaan al zijn mogelijkheden realiseert naarmate het religieus is, dat wil zeggen, deelneemt aan de realiteit.*

4. DE MODERNE NIET-RELIGIEUZE MENS

Als de mens van nature religieus is en gericht is op het hoger door zich in gebed daarnaar te richten, wat betekent dit dan voor de moderne mens die niet-religieus wil zijn? In zekere zin is het wetenschappelijke vooruitgangsgeloof voor velen een vervanging van religie geworden, als een soort nieuwe religie, maar zonder gebed en zonder openheid naar het transcendente.

Voor Eliade verhoogt deze afwezigheid van het sacrale bij moderne niet-religieuze mensen angsten over bestaan, betekenis en realiteit (wat we een “existentiële angsten” kunnen noemen). Het komt voort uit *de afwezigheid van dingen waarnaar de mens ten diepste verlangt* – dat wil zeggen, het transcendente, waarnaar iedere mens impliciet of expliciet verlangt. Citaat van Eliade: *De mens maakt zichzelf, en hij maakt zichzelf alleen volledig in verhouding tot hoe hij zichzelf en de wereld desacraliseert. Het heilige is het voornaamste obstakel voor zijn vrijheid. Hij zal alleen zichzelf worden wanneer hij volledig is gedemystificeerd. Hij zal niet echt vrij zijn totdat hij de laatste god heeft gedood.*

Voor Eliade geldt dat hoe meer de moderne niet-religieuze mensen het heilige en het transcendente afwijzen, hoe acuter hun vervreemding van zichzelf en de realiteit wordt. Interessant genoeg ondersteunt statistische verificatie van de positieve effecten van religie op de menselijke psyche ook omgekeerd deze gedachte.

De enige oplossing voor de moderne niet-religieuze mens is volgens Eliade gelegen in de openheid voor het transcendente, voor het bovennatuurlijke zoals we vanuit de theologie zouden zeggen. Is deze collectieve existentiële angst en crisis bij de moderne niet-religieuze mens onvermijdelijk? Moeten vrijheid en zelfidentiteit voortkomen uit de afwijzing van het heilige, zoals de moderne niet-religieuze mens gelooft? Eliade, en elke christen met hem, denkt van niet. Hij biedt een oplossing voor de existentiële angst van de moderne tijd, namelijk een openheid voor de transcendente realiteit in ons en voor collectieve deelname aan de religieuze gemeenschap, rituelen en symbolen.

Een lichtpuntje voor de moderne mens is te vinden in de zingeving. Steeds meer mensen ervaren hun leven als 'zin-loos' en dus 'waarde-loos'. In de houding ten opzichte van het leven vinden we dit terug. Vijftig jaar geleden waren er onder invloed van Jean-Paul Satre studenten die de stap uit de zinloosheid durfden te zetten door zelfmoord te plegen. Ook ik heb zelf existentieel die strijd tussen zinvol leven of zelfmoord moeten voeren, maar voelde in de diepte dat mijn leven zinvol was. Pas later begreep ik dat dit voortkwam uit de liefde van God voor mij. In onze tijd zien we veel

mildere reacties op het gevoel dat het leven zinloos en waardeloos is. Maar velen hebben ook dat diepe gevoel dat Eliade als de openheid naar het transcendente duidt. Zij gaan op zoek naar zin en waarde in hun leven.

De drie fasen die de Verlichting beschrijft als de ontwikkeling van de mens kunnen we misschien beter zien als verschillende houdingen tegenover de wereld. De magische houding is er een van eigenmachtigheid: ik heb door bepaalde rituelen macht over de wereld om mij heen. De algemeen religieuze houding is er een van overgave en vertrouwen op hetgeen mij te boven gaat, terwijl de rationele houding geheel vertrouwt op het verstand en men is zichzelf genoeg. Voor een christen schieten echter alle drie de houdingen tekort. God heeft zich immers geopenbaard en wil een persoonlijk contact met elk van ons.

Keren we terug naar die vraag: is bidden menselijk? Als we Eliade mogen geloven, zouden we haast zeggen dat het onmenselijk is om niet te bidden! Een verrassende conclusie voor een cultureel-antropoloog, maar voor elke homo religiosus en christen haast vanzelfsprekend.

5. SINT AUGUSTINUS EN HET GEBED

Ook sint Augustinus vroeg zich af: Waarom bidt de mens? Hij wijst ook in eerste instantie naar de hulpbehoefte van de mens. We merken dat de mens in noodsituaties gemakkelijk begint te bidden. En zelfs ongelovigen doen dat. Hij bedoelde daarmee de niet-christenen. Vanuit onmacht en eenzaamheid richt de mens zich tot een macht die groter is dan hijzelf. Het smeekgebed is dan ook het gebed dat het meest voorkomt in alle religies. Het behoort dus tot de algemene religiositeit. Maar wat maakt het tot een christelijk gebed? Daarvoor verwijst sint Augustinus allereerst naar onze fundamentele ontoereikendheid als schepsel. Niemand is zichzelf genoeg noch de laatste grond van zichzelf. Wie meent God niet nodig te hebben gaat aan eigen zwakheid en zondigheid ten gronde.

Maar er is meer. Naast de ervaring van onze ontoereikendheid wijst Augustinus erop dat wij geschapen zijn naar God toe. Eliade zou zeggen: de mens staat open voor het hogere. Augustinus zegt meer: het hogere, God, staat open voor de mens! Als schepsel is de mens onderweg naar God toe als zijn laatste toekomst. Afhankelijkheid van God moet zich vertalen in afhankelijkheid aan God. Onze oorsprong wil ook onze toekomst zijn. De grond van ons bidden wordt gevormd door onze zondigheid, beperktheid en schepsel-zijn. Bidden is voor Augustinus spreken met God. Een ontmoeting en dialoog vereist twee personen. God spreekt ons op allerlei wijzen het eerst aan.

Voor de niet-religieuze moderne mens is het leven zonder zin, zonder doel, zonder waarde. Maar voor de gelovige is God de betekenis van ons leven; Hij is het einddoel van ons leven en geeft ons leven waarde. Daarin ligt de diepste betekenis van ons gebed. Een gebed dat alleen maar vragend is vanuit onze nood, kan blijven hangen in de algemene religiositeit van elke mens. Dat is het gebed van de homo religiosus. Ons gebed mag veel meer zijn, omdat het in volle vertrouwen verricht kan worden in een persoonlijke relatie. Maar blijft het dan alleen bij een bede en daarna dankzegging? Juist in onze relatie met God zullen we de homo religiosus in ons kunnen overstijgen door in lofzang en lofprijzing God te verheerlijken.

Wij kunnen bidden, wat de dieren niet kunnen. Maar nog belangrijker: wij kunnen loven en prijzen wat de engelen en de andere hemelingen samen met ons willen doen, nu en in de eeuwigheid.

Daarom willen we eindigen met de hemelse lofzang die we in het Boek van de openbaring vinden: *De lof en de heerlijkheid en de wijsheid en de dank, de eer en de macht en de sterkte aan onze God in de eeuwen der eeuwen. Amen.* (Openb. 7,12)